

SEVINC SEYIDOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: ssevinj@yahoo.com

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN
DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNİN NİZAMLANMASI İSTIQAMƏTİNDƏ
İLKİN CƏHDLƏR (1992-1994-cü illər)

Açar sözlər: münaqişə, Dağlıq Qarabağ, BMT, ATƏM, atəşkəs

Ключевые слова: конфликт, Нагорный Карабах, ООН, СБСЕ, прекращение огня

Key words: conflict, Nagorny Karabakh, UN, CSCE, cease-fire

Məqalədə beynəlxalq təşkilatların və dünyanın iri dövlətlərinin Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması istiqamətində atdığı ilk addımlar nəzərdən keçirilmiş və araşdırılmışdır. Xocalı faciəsindən sonra, 1992-ci il martın 2-də Azərbaycan BMT-nin üzvlüyünə qəbul edilmiş və BMT-nin 46-cı (3 mart 1992-ci il) sessiyasında dünya dövlətlərinə bu barədə məlumat vermişdi. Məhz Xocalı faciəsindən sonra, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında əsil həqiqət ortaya çıxdı. Bu münaqişə artıq beynəlxalq miqyasa çıxdı. 1992-ci ilin martın 17-20-də BMT-nin Baş katibi Butros Qalinin xüsusi elçisi Sayrus Vensin, martın 19-23-də Yan Kubiş başda olmaqla ATƏM-in nümayəndə heyətinin, ATƏM-in Nazirlər Şurasının sədri, Çexiya Respublikasının Xarici İşlər Naziri İrji Dinstbirin bölgəyə səfəri yuxarıda deyilənlərin sübutudur [1, s.23]. Lakin münaqişənin beynəlxalq miqyasa çıxması onun həllini sürətləndirmədi. Çünki münaqişəyə dair beynəlxalq təşkilatların və onların arxasında duran nüfuzlu dövlətlərin mənafeyi toqquşur, bu dövlətlərin arasında ziddiyyətə onun real həllinə mane olurdu. ABŞ, İngiltərə, Fransa kimi dövlətlər Ermənistanın Azərbaycanla münaqişəsinə kəskin reaksiya vermir və onun cəzalandırması üçün heç bir tədbir görmürdü. Əksinə Azərbaycanın sərvətlərindən istifadə etmək, faydalanmaq baxımından Azərbaycanın ABŞ və Qərb dövlətlərindən asılı düşməsi bu dövlətlərinin mənafeyinə uyğun gəlirdi. Üstəlik, Ermənistanın Dağlıq Qarabağı işğal etməsinə baxmayaraq, müharibənin ilk günlərindən ABŞ və Qərb dövlətləri, həmçinin onlardan asılı olan beynəlxalq təşkilatlar münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanmasına üstünlük verdilər.

Rusiyanın mövqeyinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Rusiya Azərbaycanda öz təsirini nəinki saxlamaq, həmçinin Azərbaycanın MDB-yə daxil olmasını istəyirdi. Dağlıq Qarabağ “düünün” açarı məhz Rusiyanın əlində idi. Beləliklə, müharibənin ilk günlərindən ABŞ və Qərb dövlətləri, həmçinin onlardan asılı olan beynəlxalq təşkilatlar münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanmasına üstünlük verdilər.

Üstəlik dövlətin daxilində gedən böhran daha da dərinləşmişdi. Müxalifətin təkidi ilə 1992-ci il martın 3-də Milli Şura çağrıldı [6, s.168]. Martın 5-də Ali Sovetin fəvqəladə sessiyasında A.Mütəllibovun istefası məsələsi tələbi müxalifət tərəfindən qaldırıldı [6, s.170]. Elə həmin gün Ç.Mustafayevin Xocalı faciəsi ilə əlaqədar çəkdiyi video lentə baxıldı. Tomas Qoltz yazırdı: “Filmin ilk kadrları başladı – və növbəti 10 dəqiqə ölkənin tarixini dəyişdi” [8, s.136]. Müxalifətlə iqtidar nümayəndələrinin mübarizəsi daha da kəskinləşdi. A.Mütəllibov əsasən 30 oktyabr 1991-ci ildə MDB-yə daxil olmaq haqda sənədi imzalamaqda təqsirli bilinirdi [6, s. 174]. Gərgin qarşıdurmadan sonra, A.Mütəllibov martın 6-da istefa

verdi [8, s.136]. Növbəti prezident seçkilərinə qədər prezidentin səlayiyyətləri Ali Sovetin sədri Y.Məmmədova keçdi [8,s.136]

Xocalını ələ keçirdikdən sonra Ermənistan bütünlüklə Dağlıq Qarabağı idarə etmək və Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında Laçın dəhliz vasitəsi əlaqə yaratmaq üçün Şuşa şəhərini və Laçın rayonunu ələ keçirtməyə hazırlaşdı. Şuşanın strateji mövqeyi onun asanlıqla ələ keçirilməsini əslində qeyri-mümkün edə bilirdi. 1992-ci ilin yanvarından etibarən erməni – rus hərbi birləşmələri Şuşanı atəşə tuturdular. Şuşa ətrafı kəndlərə hücumlar olurdu. Xocalını işğal etdikdən sonra isə artıq aprelin 24-29-dan etibarən ermənilər Şuşa ətrafında Hacı talası, Daşaşiran istiqamətində hücumla keçidilər. 1992-ci ilin martında ixtisasca riyaziyyat müəllimi olan Rəhim Qaziyev Müdafiə Naziri təyin olundu. Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Naziri kimi 1992-ci ilin fevral ayından etibarən Şuşa şəhərinin müdafiəsini təşkil etmək üçün oraya göndərilmiş hərbi komandir kimi Rəhim Qaziyev Şuşanın müdafiəsinin təşkil etməli idi. Lakin Müdafiə Naziri təyin edildikdən o, dərhal Şuşadan Bakıya qayıtmış və yalnız aprel ayında podpolkovnik Elbrus Orucovun rəhbərliyi altında Şuşa briqadasını formalaşdırma bilmişdi [8, s.138-139]. Şəhərin müdafiəsi üçün ermənilərin hücumundan qabaq 5 batalyonda mərkəzləşən 1500 döyüşçü olsa da hücumla 5 gün qalmış 700 döyüşçüsü olan könüllülər batalyonunun 300 nəfərdən çoxu ezamiyyətə buraxılmışdı [6, s.191]. Hərbi texnikaya gəldikdə isə müdafiəçilərin sərəncamında 8 BMP, 5 tank, 6 BTR, “Qrad” tipli 3 raket qurğusu və s. var idi [6, s.191]. ANS teleşirkətinin o dövrdə müxbiri olan M.Ağayev erməni hücumunun ərafəsində Şuşaya gələrkən hərbi hissələrin Şuşanı gecə tərkd etdiyinin şahidi olmuşdu [6,s.138-139]. Erməni hərbi dəstələrinin hücumuna 2 gün qalmış Şuşa ilə əlaqə demək olar ki, kəsilir, şəhərdə yalnız bir neçə yüz müdafiəçi qalır. Müdafiəyə rəhbərlik edən Elbrus Orucov kömək üçün radio vasitəsi ilə müraciət etsə də müraciəti yalnız onun qardaşı Ağdamda xidmət edən Elxan Orucov qəbul edir və erməniləri Ağdam istiqamətindən yayındırmaq üçün bir neçə dəfə hücumlar olunur [6, s.138-139]

Lakin bütün bunların artıqəhəmiyyəti olmur. Mayın 8-nə keçən gecə (saat 2³⁰-da) ermənilər 2000 nəfərlikcanlı qüvvə (rus hərbiçiləri və digər ölkələrdən gələn muzzurlar daxil olmaqla) 100-ə qədər zirehli maşın və tankla Şuşaya hücum etdilər [2,s.20]. Ermənistanın keçmiş prezidenti R.Köçaryan da onların içərisində idi. Ermənilər şəhərə yalnız mayın 9-da daxil olurlar. Bu dövrdə Şuşanı müdafiə edənlərin hamısı onun müdafiəsinin yaxşı təşkil olunduğu halda təslim olmayacağını və bunun qeyri – mümkünlüyünü deyirdilər. Həmin günlərdə Şuşanı müdafiə edənlərin içərisində olmuş çeçen komandiri Ş.Basayev 2000 – ci ildə ANS telekanalına verdiyi müsahibədə şəhərin köməksiz buraxıldığını qeyd etmişdir [8, s.141]. O, xüsusilə şəhərin müdafiəsində vahid komandanlığın olmamasını ən böyük səhvlərdən biri kimi göstərmişdi. Şəhərin əlverişli strateji mövqeyi, vahid komandanlığın olması, fərariliyin dayandırılması, Bakıdan vaxtında kömək göstərilməsi hallarının bir araya gəlməsi Şuşanı xilas edə bilirdi. Lakin respublika daxilində baş verən hərc-mərcliyin səngiməməsi, digər tərəfdən də ölkənin xarici təzyiqlərə məruz qalması Şuşanın işğalına gətirib çıxartdı. 289 km² ərazisi, 24000 nəfər əhalisi, 1 şəhər, 30 kənddən ibarət olan Şuşa rayonu Ermənistan tərəfindən işğal edildi. Döyüşlərdə 155 nəfər şəhid oldu, 167 nəfər yaralandı [3, s.147].

Şuşanın işğalı ilə bağlı xarici qüvvələrin rolundan danışarkən ilk növbədə məhz işğal ilə eyni gündə İranın vasitəçiliyi ilə Tehrandə Azərbaycan və Ermənistan rəhbərləri arasında baş verən üçtərəfli görüşü nəzərdən keçirmək lazımdır. Hələ 1992-ci il martın 16-da Tehrandə İranın Xarici İşlər Nazirinin müavini M.Vaizinin vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan XİN müavinləri A.Salamov və A.Novoserdyan arasında görüş keçirildi [5, s.29]. Bu görüşdə tərəflər arasında protokol imzalandı. Protokolda tərəflər arasında razılaşdırılmış atəşkəsə

Tarix və onun problemləri, № 3 2013

nəzarət üçün Rusiyanın iştirakı ilə müstəqil mərkəzin yaradılması məsələsi öz əksini tapmışdı [5, s.29]. Bu təklif İrana məxsus idi. 1992-ci il mayın 6-8-də Tehranda Azərbaycan Respublikası Parlamentinin sədri Y.Məmmədov, Ermənistan prezidenti L.Ter- Petrosyan və İran İslam Respublikasının prezidenti Əli Əkbər Haşimi Rəfsəncaninin iştirakı ilə görüş keçirildi və birgə bəyannamə imzalandı [5, s. 30]. Lakin mayın 8-də Şuşanın işğal edilməsi Ermənistan rəhbərliyinin niyyətlərini aşkar etdi. Ermənistan sadəcə öz niyyətini beynəlxalq ictimaiyyətdən gizlətmək istəyir, hətta hücum ərəfəsində guya Şuşadan Xankəndinə hücum edilməsi barədə dezinformasiya yayırdı. Öz növbəsində Rusiya Azərbaycanı MDB-yə qoşulmadığı üçün məhz bu şəkildə cəzalandırırdı. V.Quluzadə Şuşanın işğalını İrana sille kimi qiymətləndirmiş və İranın Rusiyanın qarşısında qadir olmadığını, məhz Rusiya tərəfindən kənarlaşdırıldığını göstərirdi. Tarixçi P.Səfərov Rusiyanın bu dövrdə münaqişənin nizamlanmasında yalnız özünün əsas rol oynamaq istəməsini göstərir. Rusiyanın bu niyyətini Rusiyanın Xarici İşlər Naziri A.Kozırevin Azərbaycanın Ali Sovetinin sədri Y.Məmmədova göndərdiyi məktub təsdiq edir. Məktubda Dağlıq Qarabağ münaqişəsini tənzimləmək üçün təkliflər irəli sürülürdü [5,s.32]. Təkliflərə görə birinci mərhələdə Dağlıq Qarabağda atəşkəsə nail olmaq üçün MDB-nin silahlı qüvvələrindən (“beynəlxalq kollektiv” qüvvələr) istifadə etmək nəzərdə tutulur, ikinci mərhələdə isə Dağlıq Qarabağda təhlükəsizlik zonası yaradılması və Azərbaycan Konstitusiyası çərçivəsində Dağlıq Qarabağın hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi təklif olunurdu [5, s. 33]. Statusun beynəlxalq qarantı Rusiya, Azərbaycan Ermənistan olmalı idi. Təklifin həmin dövrdə Azərbaycan tərəfindən qəbul edilməsi, Azərbaycanın Rusiyadan tamamilə asılı düşməsi demək idi. Məhz buna görə də Azərbaycan Rusiyanın bu təklifini qəbul etmədi.Şuşanın işğalından sonra, erməni hərbi dəstələri Şuşa – Laçın yolunu bağlayaraq birbaşa Ermənistan ərazisindən Laçını atəşə tutdular.

Respublikada siyasi böhran daha da gərginləşirdi. Bu dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Sovetinin Sədri vəzifəsini icra edən Heydər Əliyev “Reyter” informasiya agentliyinin müxbirinə verdiyi müsahibədə ölkədəki vəziyyəti aşağıdakı kimi xarakterizə etmişdir: “İndi Bakıda rəhbərlik yoxdur. Orada əsl xaos hökm sürür.” [8, s.141]. Məhz bu xaosun nəticəsində Laçın rayonunun müdafiəsi lazımi şəkildə təşkil olunmadı. 1992-ci il mayın 14-də Ayaz Mütəllibovun hakimiyyətə gətirilməsi məqsədilə Ali Sovetin fəvqəladə sessiyası çağırıldı. A.Mütəllibov onu yenidən hakimiyyətə gəlməyə, prezident olmağa çağıran deputatların dəvətini qəbul edərək 1 günlük də olsa yenidən prezident oldu. İyunun 7-ə təyin edilmiş prezident seçkilərini ləğv etməyi təklif etdi [8, s.142]. Mayın 15-də AXC binası qarşısında mitinq başladı [6, s.197]. Belə bir vəziyyətdə A.Mütəllibovu dəstəkləyən ordu hissələrinin bir qismi F.Hacıyevin başçılığı altında Laçından Bakıya gətirilmişdi [6, s.197 – 198]. Digər tərəfdən AXC-nin mayın 15-də hakimiyyəti ələ keçirməsinə İ.Həmidovun başçılıq etdiyi “boz qurdlar” (hərbiləşdirilmiş təşkilat) kömək etmiş və AXC nümayəndələri Parlament binasını, Respublika telerradio verilişləri şirkətinin binasını, Prezident sarayını ələ keçirmişlər [8, s.142]. Bəzi mənbələr bu dövrdə AXC-yə mənsub olan “Goranboy batalyonu” və digər özünü müdafiə dəstələrinin Qarabağı tərk edib, AXC-nin hakimiyyətini müdafiə etmək üçün Bakıya tələsərək gəlməsini yazırlar [8, s.142]. Laçının işğalından bir qədər əvvəl “Laçın polku” buraxılmışdı. AXC-nin üzvü Laçının müdafiəçilərindən olan Arif Paşayev polk buraxıldıqdan sonra, əsgərlərin kimə tabe olacağını bilmədiyini qeyd edirdi [8, s.142]. Mayın 17 – də erməni hərbi hissələri Laçına yaxınlaşdı, mayın 18 – də isə Laçın şəhərini işğal etdilər. ANS teleşirkətinin müxbiri, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Ç.Mustafayevin Laçının işğalı ilə bağlı çəkdiyi videolentdə əhali ilə əsgərlərin birgə rayonu qoyub qaçması aydın görünür. Əsgərləri qorxaqlıqda günahlandıran Ç.Mustafayevə isə onlar komandirlərinin harada

olduğunu bilmədikləri cavabının şahidi oluruq [8, s.142]. Göründüyü kimi, yenə də vahid komandanlığın olmaması, hökm sürən satqınlıq və xaosun nəticəsində Azərbaycan Şuşadan sonra ikinci strateji mövqeyə malik olan rayonu - Laçını itirdi. 1835 km² ərazisi, 71.000 nəfər əhalisivə 120 kəndi olan Laçınrayonunu ermənilər çox asanlıqla itki vermədən ələ keçirdilər. Laçının Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi müharibənin Dağlıq Qarabağ hədudlarından kənara çıxdığını aydın şəkildə göstərdi. Ermənistan Laçını işğal etməklə Dağlıq Qarabağı faktiki olaraq özünə birləşdirdi. “Hümanitar dəhliz” adlandırılan Laçın yolu ilə artıq Ermənistan Dağlıq Qarabağı kifayət qədər silah, sursat və hərbi qüvvə ilə təhciz edə bilirdi. Fikrimizcə, məhz bundan sonra müharibənin sözünl əslmənasında aktiv mərhələsi başlandı.

1992-ci ilin iyunun 12-də Azərbaycan ordusu itirilmiş əraziləri qaytarmaq uğrunda hücum keçdi. Ağdərə (Mardakert), Əsgəran və Şaumyan rayonları azad edildi. Ermənistanın prezidenti L.Ter-Petrosyan Rusiya prezidenti B.Yeltsinə müraciət edərək, kömək istədi. L.Ter-Petrosyan B.Yeltsinin Ermənistana silah göndərilməsi barədə şəxsən sanksiya verməsini təsdiq edir [8, s.155-157].

Yalnız 1997-ci ildə general L.Roxlinin Rusiya Dövlət Dumasında etdiyi məruzədə bu “köməyin” qiyməti – “1milyard dollar” üzə çıxdı. Artıq 1992-ci ilin yayında silahların böyük qismi Rusiyadan Ermənistana hava yolu ilə ötürüldü. Bu, Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Rusiya faktorunun nə dərəcədə güclü olduğunu bir daha sübut edirdi. Rusiyanın bu dövrdə təzadlı mövqeyi, Azərbaycan rəhbərliyinə mənfi münasibəti, sonrakı hadisələrdə öz əksini tapdı. Azərbaycanın keçmiş prezidenti Ə.Elçibəy Azərbaycanın MDB-yə daxil olmasının əleyhinə idi, o, həmçinin Azərbaycan ərazisində yerləşən Rusiya silahlı qüvvələrinin də buradan təcili çıxarılmasını tələb edirdi. Rusiya isə öz növbəsində münaqişədən istifadə edərək Cənubi Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda mövqeyini saxlamaq istəyirdi. Bu dövrdə Rusiyada Azərbaycanın səfiri olan H.Hacızadə Rusiya tərəfinin münaqişənin həll edilməsində əsas rol oynamaq istəyini, Rusiya hərbi müşahidəçilərinin Azərbaycan ərazisində olmasını tələb etməsini qeyd edir [8,s.159]. O, Azərbaycan tərəfindən rədd cavabı gələcəyi halda “Yaxşı, onda ermənilər Kəlbəcəri alacaqlar...” sözlərinin eşitdiyini söyləyir. Beləliklə, Rusiyanın mövqeyi bu dövrdə tam aydın idi. Azərbaycan tərəfinin belə mürəkkəb oyunların getdiyi bir vaxtda MDB-yə getməkdən imtina etməsi ciddi səhv idi. Tarixçi P.Səfərovun fikrincə, Azərbaycanın Rusiya ilə münasibətləri normalaşdırsaydı, onu neytrallaşdırma bilər və Ermənistana Qarabağ münaqişəsində bu faktordan (Rusiya faktorundan – S.S) Azərbaycan əleyhinə istifadə etməsinə imkan verməzdi [5, s.51].

MDB, Rusiya faktorunun nəzərə alınmaması Azərbaycanın torpaq itkilərinin sayını artırdı. Ermənistan tərəfi isə əksinə yaranmış real siyasi vəziyyətdən bəhrələndi. Rusiya ordusunun 3 yüksək vəzifəli şəxsi, müdafiə naziri P.Qraçov, Rusiya Baş qərargahının rəisi M.Kolesnikov və Zaqafqaziya hərbi dairəsinin komandanı F.Reut ermənipərəst mövqe tuturdular. 1992-ci il sentyabrın 26-da Rusiyanın müdafiə nazirinin təşəbbüsü və iştirakı ilə 3 Cənubi Qafqaz respublikalarının müdafiə nazirləri R.Qazıyev, S.Sarkisyan, T.Kitovani, həmçinin Rusiyanın təhlükəsizlik naziri V.Barannikov Soşidə görüşdülər [8,s.160]. Bu görüşdə “Silahlı qüvvələri geri çəkmək haqqında” protokol imzalandı. Lakin Ermənistan tərəfi bu sazişə əməl etmədi. Üstəlik, Rusiyadan silah alan Ermənistan 1992-ci ilin noyabrından etibarən Azərbaycan ərazisində hərbi əməliyyatları genişləndirdilər. Azərbaycanda gedən hakimiyyət böhranı güc nazirlərinin, hərbi komandirlərin prezidentə tabe olmaması ermənilərin cəbhədə mövqeyinin güclənməsinə gətirib çıxartdı. Müdafiə naziri R.Qazıyev və korpus komandiri S.Hüseynov açıq-aydın prezident Ə.Elçibəyə tabe olmaqdan imtina etdilər. Ə.Elçibəy S.Hüseynovu tutduğu vəzifədən azad etməsinə baxmayaraq, S.Hüseynov özünün

Tarix və onun problemləri, № 3 2013

rəhbərlik etdiyi 709-cu briqadanı ön cəbhədən geriyyə Gəncədəki bazaya qaytardı və briqadanın fəaliyyətini dayandırmadı.

1993-cü il martın 27-də ermənilər Kəlbəcər istiqamətində hücumla keçdilər. Aprelin 2-3-də ermənilər artıq Kəlbəcəri işğal etdilər. 1936 kv km ərazisi olan Kəlbəcər rayonu Dağlıq Qarabağdan kənarda yerləşirdi. Rayonun 144 kəndi, 1 şəhəri və 3 şəhər tipli qəsəbəsi var idi. İşğal nəticəsində 53340 nəfər məcburi köçkünə çevrildi, 511 dinc sakin öldürüldü, 321 adam əsir götürülüb və itkin düşmüşdür [12]. 1993-cü il aprel ayının 1-də Ermənistan silahlı birləşmələrinin Azərbaycanın Kəlbəcər rayonuna hücumu zamanı Ermənistanın Vardenis rayonundakı qərargah radiostansiyadan ("QSM – 7") Kəlbəcər döyüş bölgəsindəki baş radio stansiyaya ("Urağan") bölgədəki bütün səyyar radiostansiyalara çatdırmaq üçün təcili əmr verilmişdi [4,s.7-17]. Əmrdə əsir və göriv götürülmüş Azərbaycan vətəndaşlarını (qocalar, uşaqlar, qadınlar daxil olmaqla) məhv edib basdırmaq tələb olunurdu. Erməni hərbi birləşmələri komandirlərinin efirdəki bu radio danışığının mətni Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin radio əks kəşfiyyat xidməti tərəfindən lentə alınıb [4,s.7-17]. Ermənilər xüsusilə, Ağdaban kəndinin işğalı zaman vəhşiliklər törətmişlər. 1993-cü il aprelin 7-dən 8-nə keçən gecə 130 evdən ibarət Ağdaban kəndinin işğalı zamanı 779 sakinə işgəncələr verilmiş, 67 nəfər qəddarlıqla qətlə yetirilmişdi [11]. Bəzi mənbələr Kəlbəcərin işğalında Rusiyanın VII ordusunun iştirakı barədə məlumat verir və Azərbaycanın bu dövrdəki prezidenti Ə.Elçibəyə Moskva tərəfindən təzyiqlik göstərilərək, Rusiyanın sülhməramlı qoşunlarının bölgədə yerləşdirilməsinin tələb edilməsi haqqında yazırlar [8, s.165-166].

1993-cü il aprelin 1-də Azərbaycan Respublikası dünya dövlətlərinin parlamentlərinə, Avroparlamentə, ATƏM-ə və BMT-yə Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi ilə bağlı müraciət etdi. Aprelin 3-də Azərbaycan Respublikası BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının sədrinə Ermənistanın işğalçı siyasətini sübut edən materialları təqdim etdi. Nəhayət, aprelin 30-da 3205 sayılı iclasda BMT Təhlükəsizlik Şurası 822 №-li qətnaməni qəbul etdi. Qətnamədə bütün işğalçı qüvvələrin Kəlbəcər və Azərbaycanın digər işğal olunmuş rayonlarından dərhal çıxarılması tələb olunurdu. Lakin indiyə qədər bu qətnaməyə əməl olunmamışdır.

1993-cü il mayın 3-də Rusiya, Türkiyə və ABŞ münaqişəni nizama salmaq üçün yeni təkliflər hazırladılar [9, s.205]. Təxirəsalınmaz tədbirlərin qrafiki həm Azərbaycana, həm də Ermənistanla göndərildi. Bu qrafikə görə silahlı qüvvələr öz əvvəlki mövqelərinə (martın 27-nə qədər olan mövqeyə) qayıtmalı, 60 günlük atəşkəs elan olunmalı və müşahidəçilər erməni silahlı qüvvələrinin Kəlbəcərdən çıxmağını təsdiq etməli idilər. Azərbaycan bu təklifi qəbul etsə də, Ermənistan rədd etdi. Mayın 26-da L.Ter-Petrosyan bəyanat verdi və "Dağlıq Qarabağ xalqı"nın hüquq və təhlükəsizliyi üçün təminat tələb etdi [9, s.205]. ATƏM-in nümayəndələri iyunun 3-4-də münaqişəni həll etmək üçün təcili sənəd hazırladı. Bu sənədə görə iyunun 15-dən iyulun 20-dək Ermənistanın silahlı qüvvələri Kəlbəcəri tərk etməli, avqustun 7-dən gec olmayaraq Minsk konfransı işə başlamalıydı [9,s.205]. Azərbaycanda bu vaxt hakimiyyət böhranı baş verdi. İyunun 4-də Gəncədə hərbi üsyan başladı. Elə həmin gün Azərbaycanın prezidenti Ə.Elçibəyhökumət qoşunlarını Gəncəyə S.Hüseynovun komandanlıq etdiyi qiyamçı qarnizonu tərksilah etməyə göndərirdi. Lakin S.Hüseynov nəinki, prezidentə tabe olmadı, əksinə 2 həftədən sonra, qoşununu Bakıya doğru yeritdi. Amerika jurnalisti T.Qoltz 104-cü hərbi – desant diviziyasına məxsus silahların diviziya Gəncədən çıxdıqdan sonra, məhz S.Hüseynova çatdığını göstərir [8, s.166-168]. Böhranın son həddə çatdığını görənlər Xalq Cəbhəsi hökuməti ümumimilli lider Heydər Əliyevə müraciət edərək, ondan kömək istəyir. 1993-cü il iyunun 15-də Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Parlamentinin sədri vəzifəsinə seçildi. Prezident Ə.Elçibəy qəflətən Bakını tərk edərək, Naxçıvana, doğulduğu

Kələki kəndinə gedir. Dövlətdə anarxiya və xaosun hökm sürdüyü bir vaxtda parlament iyun 25-də Heydər Əliyevə prezident səlahiyyətlərini həvalə etdi [9, s. 205]. Ermənistan yaranmış bu xaosdan məharətlə sui-istifadə etdi. İyulun 26-da Ermənistan silahlı qüvvələri Ağdərəni işğal edərək qüvvələrini Ağdam istiqamətində cəmləşdirdilər. 1993-cü il iyulun 23-də Ağdam işğal olundu. Heydər Əliyev təcili olaraq məktubla BMT TŞ-na müraciət etdi və işğalçı Ermənistanın dünya birliyi qarşısında götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmədiyini bildirərək, Azərbaycan torpaqlarını azad etmək üçün qətiyyətli tədbirlər görməyə çağırdı [9, s.205]. İyulun 29-da 853 №-li qətnaməni qəbul edildi. Qətnamədə Ağdam və Azərbaycanın işğal olunmuş digər rayonlarının qeyri-şərtsiz, təcili azad olunması tələb olunurdu. 1993-cü il avqustun 18-də Azərbaycan tərəfi yenidən BMT TŞ-nın sədrinə müraciət etdi və bildirdi ki, Ermənistan nəinki qətnamələri yerinə yetirmir, hətta Fizuli, Cəbrayıl və Qubadlı istiqamətində hərbi əməliyyatları genişləndirir [9, s.207]. Elə həmin gün BMTTŞ-nın sədri 3264-cü iclasında Ermənistan tərəfindən Fizulinin işğalının qeyri-mümkünlüyünü bəyan etdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq 1993-cü il avqustun 20-23 də Ermənistan silahlı qüvvələri Fizuli və Cəbrayılı mühasirəyə aldılar. Avqustun 23-də Fizuli və Cəbrayıl rayonları işğal olundular. 1993-cü il avqustun 30-da Ermənistan qoşunları Gorusdan hücum edərək Qubadlı ərazisinə daxil oldu, avqustun 31-də Ermənistan artıq Qubadlıni işğal etdi. Nəhayət oktyabrın 28-də Horadiz qəsəbəsi, oktyabrın 29-da isə Zəngilan rayonu ermənilər tərəfindən işğal olundu [12]. 1993-cü ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərin qaytarılması uğrunda mübarizəyə başladı. Ermənistanın keçmiş prezidenti bu dövrü xarakterizə edərək “əsil müharibənin 1993-cü il dekabrın 17-də başladığını və 1994-cü il mayın 12-nə qədər davam etdiyini” deyirdi [8, səh.182].

1988-94-cü illərdə baş verən müharibə nəticəsində Azərbaycan nəinki ərazi və əhali itkisinə məruz qalmış, həmçinin bu günə qədər – artıq 20 ilə yaxın davam edən bu münaqişəsinin həll edilməsinə beynəlxalq təşkilatlar da heç bir təsir göstərə bilmir. Nəinki Rusiya, həmçinin ABŞ-dan da 1991-2001-ci illər ərzində 1,4 milyard dollar yardım alan Ermənistan daha da azğınlaşır [7, s.176]. 2002-ci ildən başlayaraq isə bu məbləğ hər il təxminən 90 milyon dollar artır [7, s.176]. Bu erməni lobbisinin fəaliyyətindən xəbər verir. Erməni lobbisi həmçinin erməni terrorçu qruplarını da maliyyələşdirir. Erməni Qriqoryan kilsəsi öz ölkəsini ilk xristian ölkəsi kimi qələmə verməsinə baxmayaraq, məhz Ermənistanı müasir dövrün ən qəddar, neofaşist dövləti adlandırmaq olar və bu neofaşist siyasəti dünyanın bir çox nüfuzlu dövlətləri tərəfindən dəstəklənir. Ümumiyyətlə, 1994-cü ilin mayında Ermənistan və Azərbaycan arasında atəşkəs haqqında müqavilə imzalanana qədər davam edən döyüş əməliyyatları nəticəsində Azərbaycanın 20 %-dən çox torpağı Ermənistan tərəfindən işğal olunmuşdur. Müharibə nəticəsində 20000 nəfər Azərbaycan vətəndaşı öldürülmüş, 50000 nəfər əlil olmuş, 4866 nəfər isə itkin düşmüşdür. Dağlıq Qarabağ və işğal edilmiş 7 rayonun ərazisindən 660 min məcburi köçkün qaçmışdı. Qaçqın və məcburi köçkünlərin ümumi sayı 1 milyondan çoxdur. Azərbaycana dəyən ümumi ziyan 60 milyard ABŞ dolları həcmindədir [10, s.5]. 1994-cü il mayın 12-dən etibarən münaqişə edən tərəflər arasında atəşkəs haqqında saziş imzalanırsa da, münaqişə qısa müddət ərzində həll olunmadı. Əksinə münaqişə özünün yeni mərhələsinə daxil oldu ki, bu mərhələdə də onun nizamlanması beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətindən asılı oldu.

Ədəbiyyat:

1. Əhmədov Elçin. Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasəti və ATƏT. Qarabağ Azadlıq Təşkilatı. “Qarabağ dünən, bu gün və sabah”. 8 – ci elmi - əməli konfransının materialları (Qarabağ

- general – qubernatorluğunun 90 illiyinə həsr olunur) Bakı: “Namiq Həbilov” nəşriyyatı, 2009, 292s., s. 23 – 33.
2. Əhmədov Elçin. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və işğalçılıq siyasətinin nəticələri. Qarabağ Azadlıq Təşkilatı. “Qarabağdünən, bugün və sabah” 8 – ci elmi - əməli konfransının materialları (Qarabağ general – qubernatorluğunun 90 illiyinə həsr olunur). Bakı: “Namiq Həbilov” nəşriyyatı, 2009, 292 s., s. 15 – 23.
3. Hacıyeva N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı: Gənclik, 2005, 192 s.
4. “QMS – 7” təsdiq edir. Bakı: Qismət, 2010, 216 s. (Tərtibçi: Eldar Səmədov)
5. Səfərov P.Ş. 90-cı illərdə Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti. Metodik vəsait. Bakı: N.Tusi adına ADPU-nun mətbəəsi, 1999, 117 s.
6. Sultanov O.B. 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı: Maarif, 1995, 232 s.
7. Üimz S.A. Ermənistan – terrorçu «xristian» ölkənin gizlinləri (Ermənilərin böyük fırldaq seriyaları). I cild. Bakı: Ofset Az.-Türk Poliqrafiya şirkəti, 2004, 386 s.
8. Ваал Томас. Черный сад. Между миром и войной. II .bbc.Russian.com. -<http://www.News.,bbc.co.uk/Russian – 4685000/4685287.stm> – 2005.r.
9. Гасымлы М.Дж. Агрессия Армении против Азербайджана. Дипломатические усилия по решению Армяно – Азербайджанского Нагорно – Карабахского конфликта (1987 – 2009). От Майендорфа до Астаны: принципиальные аспекты Армяно – Азербайджанского Нагорно – Карабахского конфликта /Под редакцией Г.М.Алексеева (доктор исторических наук, профессор МГУ ми.М.В.Ломоносова). М.:2010,552с., с.189 – 244.
10. Ходжалинский геноцид. Баку: Фонд Гейдара Алиева, 2006, 14 с.
11. [http:// www.karabakh-doc.azerall.info](http://www.karabakh-doc.azerall.info)
12. [http:// www.ans.com](http://www.ans.com)

С.М.СЕЙДОВА

Доц. АДПУ

**ПЕРВИЧНЫЕ УСИЛИЯ, НАПРАВЛЕННЫЕ НА УРЕГУЛИРОВАНИЕ
АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА**

В статье были рассмотрены и проанализированы первые шаги и усилия международных организаций и крупнейших государств направленные на урегулирование Армяно-Азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта.

S.M SEYIDOVA

An assistant of professor

**INITIAL EFFORTS AIMED AT RESOLVING
THE ARMENIAN-AZERBAIJANI NAGORNY-KARABAKH CONFLICT**

This article was reviewed and analyzed the first steps and the efforts of international organizations and major states aimed at resolving the Armenian-Azerbaijani Nagorny-Karabakh conflict.

Rəyçilər: t.e.d. O.Sultanov, t.e.d.S.A.Məmmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti “Türk və Şərqi Avropa xalqlarının tarixi və tarixin tədrisi metodikası” kafedrasının 22.05.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr. №17).